

Referenca:

Zaviršek, Darja (2009), Med krvjo in skrbjo: Socialno starševstvo kot širitev koncepta starševstva v današnjem svetu. Socialno delo, Vol.48, št. 1-3. 2009. Str. 3-16.

Darja Zaviršek

Med krvjo in skrbjo

Socialno starševstvo kot širitev koncepta starševstva v današnjem svetu

Deklica 1: »Imam 2 mami, 3 očete in 3 pse.«

Deklica 2: »Tri pse?!«

Margheritta Bottino (2008)

Uvod

Sorodstvena razmerja so bila vedno odvisna od političnih, religioznih in ekonomskih družbenih struktur in narobe, uvedba določenih sorodstvenih pravil je vplivala na družbeno življenje, politiko in ekonomijo. Starševstvo je kot oblika sorodstvenega razmerja temeljilo tako na bioloških kot na socialnih povezavah in je bilo tako krvno kot družbeno, torej določeno z biološkimi vezmi in socialnimi, obrednimi odnosi. Pri sorodstvu, ki je bila temeljna socialna struktura, ključna za konstituiranje in formiranje družb, naletimo danes na paradigmatške premike v razumevanju koncepta, saj so sorodstveni sistemi manj pomembni za človekovo preživetje in obenem bolj prepleteni s socialnimi vezmi. Njihov pomen postaja bolj individualen, določen s čustvi med posamezniki in posameznicami in manj z ekonomskimi in političnimi razmerji (Stone 2006). Tudi »sorodstvo«¹ tako kot »družina« je

¹ Pojem sorodstva uporabljamo v članku v antropološkem in ne v pravnem pomenu (razen če je to posebej poudarjeno), saj je po slovenski zakonodaji sorodstvo vedno krvno in ne more biti socialno. Ko govorimo o sorodstvu v antropološkem pomenu, mislimo na krvne zveze in tiste, določene po poročnih povezavah (kar je pri nas opredeljeno kot svaštvo), pa tudi na tiste, ki so izključno socialno določene. V Sloveniji svaštvo govori o razmerju enega zakonca do sorodnikov drugega zakonca in obstaja pa samo pri zakonski zvezi in samo, dokler traja zakonska zveza. Ne gre za

postal fluiden, procesualen in individualen koncept. Nekateri tudi poudarjajo, da v ZDA tradicionalno sorodstvo, na katerem je utemeljena jedrna konjugalna družina (oče, mati, otroci), danes ni več prevladujoče (Shapiro *et al.* 2001).

Očitno tudi postaja, da družinsko življenje v Sloveniji zaznamujejo številna protislovja, morda številnejša kot po evropskih državah zahodnje in severne od Slovenije (prim. Renner *et al.* 2006). Če bi bilo edino merilo intimnega življenja obstoječa formalnopravna zakonodaja, bi bilo enostavno reči, da sorodstvo in starševstvo v Sloveniji še vedno temeljita na krvnih povezavah in poročnih aliansah. V pravnem smislu namreč priznavanje starševstva temelji skorajda izključno na krvni povezanosti med starši in otroki in poročnih zvezah, sorodstvo pa drugačno kot krvno ne more biti.

Statistični viri govorijo nekaj povsem drugega. Ljudje se manj poročajo, več ločujejo in se pogosteje odločajo za enostarševsko družino in za istospolna partnerstva z otroki. Ti podatki kažejo na napetost med vsakdanjo prakso in veljavnimi zakoni in pričajo o tem, da je področje urejanja družinskega življenja polno nasprotij. Številna protislovja je mogoče zaznati tudi, če se ozremo na raven socialnih in simbolnih pomenov, ki jih ljudje pridajajo sorodstvu in družinskemu življenju. Čeprav število porok vztrajno upada in narašča število ljudi, ki nimajo bioloških otrok, ljudje v pogovorih radi prisegajo na biološki determinizem krvnih zvez z izjavami kot so »kri ni voda«, »biti naše krvi«, »imeti iste gene«. V glorifikaciji krvnih povezav ostaja sorodstvo in starševstvo bodisi nevidno bodisi manjvredno glede na genske (biološke) in poročne sorodstvene povezave. Zato želimo vpeljati koncept socialnega sorodstva in starševstva, saj tradicionalno kulturno konstruirane podobe stigmatizirajo socialno sorodstvo in starševstvo in, pravno gledano, ne ustvarjajo enakih pravnih posledic kot klasično sorodstvo. Kdo ne pozna »hudobne mačehe«, ki odžene otroke, »očimov«, ki jih pretepajo, »pastorke«, ki je žrtev zatiranja, »posvojencev«, ki jih ovija molk »družinske tragedije«, »rejencev«, ki jih redijo za plačilo, »polbratov« in »polsester«, ki ne morejo nikoli postati enaki sorodnikom? Zdi se, da imajo tako pravniki in politiki, ki pišejo zakonodajo, kot ljudje nasploh težave poimenovati vse številnejše pojave socialnih povezav in starševstva, ki niso utemeljeni na krvi in genih. Kognitivna disonanca, torej razkorak med tem, kar se govori, in tem, kar se dela, je vedno večji. Članek bo pokazal kompleksno prepletanje biološkega in socialnega starševstva, s poudarkom na slednjem, in poudaril njegove posledice na čustvena razmerja med ljudmi in nujnost modernejše zakonodaje na področju družin.

razmerje otroka do staršev in njihovih sorodnikov. Ob tem se iskreno zahvaljujem Barbari Novak za pomembne napotke s tega področja.

Definicija socialnega starševstva in socialnega sorodstva

Socialno starševstvo je družbeni odnos, socialna kategorija in koncept, ki zaradi sprememb v vsakdanjem življenju ljudi pridobiva vse večjo znanstveno pozornost (Zaviršek 2006, Zaviršek *et al.* 2007). Pojem socialnega starševstva uvajamo zato, ker pojem »staršev« praviloma predpostavlja, da sta odrasli in otrok med seboj v krvni povezavi ali povezana vsaj s poročno zvezo dveh odraslih ljudi. Pojem socialnih staršev je torej nasprotje bioloških staršev. Z njim poudarimo, da ne temeljijo vsa starševstva na bioloških povezavah. O socialnem starševstvu je torej relevantno govoriti le, kadar imamo v mislih povezave med otroki in odraslimi, ki jih ne zaznamujejo t. i. krvne zveze. Najpomembnejša komponenta, ki tvori starševski odnos v tradicionalnih predstavah, je prav krvna povezava med odraslimi in otroki. Za nekatere je krvna zveza merilo kvalitete samega starševstva. Z drugimi besedami, odrasli in otroci, ki med seboj niso genetsko, biološko povezani, naj praviloma ne bi bili v razmerju starši-otroci.

Tem prepričanjem nasprotuje vsakdanja praksa, ki pokaže, da so v porastu družinska razmerja, ki vsebujejo prepletenost biološkega in socialnega starševstva in jih najdemo najpogosteje pod imeni združene² (»sestavljene«, »reorganizirane«) družine, posvojiteljske/adoptivne družine, istospolne družine in družine, v katerih je bila za reprodukcijo uporabljena medicinska reproduktivna tehnologija. Socialno starševstvo definiramo kot družbeni odnos med odraslim in otrokom, ki ne temelji na krvni povezavi, temveč na socialno-čustveni, in je glede na časovno dimenzijo stalen, po svoji kvaliteti pa intimen in vsebuje ekonomsko odgovornost odraslega do otroka. Socialno starševstvo pomeni opravljanje starševskih funkcij v daljšem časovnem razdobju. Odrasli so za otroka »pomembni drugi«, ne glede na to, ali jih tako definira tudi zakonodaja.

Antropološko gledano lahko sorodstvena skupina temelji na bioloških in socialnih zvezah, ki jo med seboj povezuje poročna aliansa, ki formalizira sorodstvo ali pa tudi ne (zunajzakonska skupnost in registrirana in neregistrirana istospolna skupnost z otroki). Lahko

²Pojem prevzemamo po Alenki Švab (Švab 2001: 60). Všeč nam je njegova nevtralnost, saj poudari, da sta se dve družini med seboj združili, ne da bi bili že vnaprej videli le kot manjkajoča dela, ki bi jih bilo treba sestaviti (»sestavljene družine«), ali pa kot tiste, ki bi morda zahtevale ponovno organizacijo (»reorganizirane«). Nekaj sestaviti in reorganizirati nakazuje elemente mehanicističnosti in tehničnosti, zato jih opuščamo.

pa temelji le na socialnih vezeh in ni vezana na institucijo zakonske zveze, temveč na socialna razmerja med dvema (ali tudi več odraslimi), ali med staršem in otrokom (npr. odrasla oseba, ki posvoji otroka), ki so vsa utemeljena na odnosu medsebojne skrbi, pripadnosti in bližini in na ekonomski vzajemnosti ali odvisnosti (v primeru otroka). Ti družinski odnosi so obstajali v vseh človeških družbah, zaradi različnih ekonomskih in ideoloških razlogov, kot bomo pokazali pozneje, pa so postali maloštevilni obrobne pomena in celo manjvredni, glede na krvno sorodstvo in poročno zvezo.

V evropski preteklosti je bilo socialno starševstvo kot zasebni intimni odnos, povezan z ekonomsko in skrbniško odgovornostjo, najpogosteje posledica obrednih praks (ki so privedle do t. i. duhovnega sorodstva, kot se je imenoval odnos, ki je nastal z botrstvom), praks dedovanja, ekonomskih migracij, smrti in ločitev. Danes je socialno starševstvo tudi posledica vse manjšega števila norm in sankcij v zvezi s poroko in iz tega porajajočih se pogostejših kombinacij biološkega in socialnega sorodstva in izjemnega razvoja tehnologij na področju človeške reprodukcije. Oboje je privedlo do redkejših porok, pogostejših ločitev, vse večjega števila združenih družin, »gaybybooma« v istospolnih formalno ali neformalno povezanih istospolnih parih, porasta mednarodnih posvojitvev in širitve uporabe medicinske reproduktivne tehnologije (MRT) med pari in posamezniki, ki si želijo otroke.

Družinske skupnosti so se potemtakem temeljito spremenile predvsem glede na intimna povezovanja bioloških in socialnih sorodnikov, med katerimi postanejo eni formalno priznani in drugi ne. Nekateri imenujejo to »družine izbire« (prim. McKie, Cunningham-Burley 2005). Ne bomo trdili, kot so to storili mnogi, da gre pri pojavu »družin izbire« ali »ljubečih družin« za novost, prav narobe, gre za pridajanje večjega pomena znanemu, saj številni antropologi poudarjajo, da sta bili že v poganskem Rimu ljubezen in izbira dopuščeni kot pogoj zakonske zveze in da je tudi krščanska cerkev zaradi številnih ekonomskih strategij že v predsrednjeveškem obdobju, oznanjala pomen ljubezni in izbire med bodočima zakoncema³ (prim. Goody 2003: 43). »Družine izbire« so se v današnjem času številčno morda povečale in izbira je postala vse širša in bogatejša. To pa ne pomeni, da ima »ljubeča družina« opraviti zgolj z evropskimi postmodernimi in tehnološko razvitimi družbami. Taka

³ Goody poudari, da si je cerkev prizadevala, da bi oslabil klanske in sorodstvene vezi, »ker bi lahko ogrozile njen naraščajoči nadzor nad prebivalstvom in zmanjšale možnosti, da bi ljudje premoženje zapuščali njej« (2003: 51). To je bil razlog, da je razglasila prepoved poročanja med sorodniki in »spodbujala izbiro«, prepovedala ločitev, kateri je praviloma sledila poroka in z njo večje število potomcev, med katere se je razdelilo premoženje.

linearna in evropocentrična predstava o razvoju »od velikih družin k nuklearnim« spada že dolgo na smetišče zgodovine. Ker pa ima taka razlaga pomembne ideološke učinke, ki segajo onstran »zgodovine družine«, se ji tudi današnji glasniki vednosti ne odpovedo.

Ker imamo po Evropi veliko držav, kakršna je Slovenija, kjer zakonodaja ne daje enakih pravic staršem, ki z otroki niso genetsko, biološko povezani, krvni starši pa imajo do otrok samoumevne pravice, je treba razmišljati o starševstvu tudi kot o vprašanju samodefinicije. Starši so ljudje, ki se definirajo kot starši, ne glede na to, kakšna je njihova krvna povezava z otrokom. Starševstvo pomeni odnos dolgotrajne in kontinuirane ekonomske, skrbstvene in emocionalne povezanosti med odraslim in otrokom. To velja za biološko in za socialno starševstvo, zato je delitev med njima nepotrebna. Delitev ustvarja razliko, ki je hkrati že tudi neenakost. Razširjeno razumevanje odnosa med krvjo in skrbjo pomeni, da se konstruirana »razlika« vzpostavi kot nekaj legitimnega in s tem izgine kot »razlika«.

Izviri tabuizacije socialnega starševstva in socialnega sorodstva

Kako naj danes razumemo vsesplošno tabuizacijo in razvrednotenje tradicionalnega socialnega starševstva, kakršnega poznamo v združenih družinah ali na področju posvojitve? Če se na prvi pogled zdi, da je mogoče najti odgovor v njegovi pojavi maloštevilnosti, če ga primerjamo z družinami krvnega sorodstva in poročnih alians, pa resnejši študij odkrije kompleksnejše razloge za njegovo zavračanje.

Evropska zgodovina socialnega starševstva je dolga prav toliko kot zgodovina zakonskih zvez in porok, saj se pojavi kot razločevalno razmerje glede na krvne in poročne zveze. Predkrščanska ali »poganska« Evropa je namreč poznala ločitev in ponovne poroke, zato so tedaj v Rimu že poznali združene ali »sestavljene« družine. V Rimu so po Avgustovi zakonodaji celo kaznovali moške in ženske, ki se po ločitvi ali smrti enega od partnerjev niso znova poročili (Goody 2003:40). Kakšen formalni status so tedaj imeli socialni starši glede na biološke, avtorici teksta ni znano.

Ko pa je postala ločitev zaradi ekonomskih interesov cerkve prepovedana (razen seveda tam, kjer krščanstvo še ni bilo močno in so živele druge verske skupnosti, na primer judovske in islamske, ki so ločitev dovoljevale), so po smrti enega od partnerjev poznali ponovno poroko. Sestre in bratje, ki so to postali po socialni in ne po biološki povezavi, so v zgodnjem izrazoslovju dobili ime »priženjeni in primoženi sorodniki« (osebe v svaštvu)

(*ibid.*). Ker je cerkev tudi sicer poskušala omejevati strategije dedovanja tako, da je začela priznavati le krvno sorodstvo, je bil to najverjetnejši razlog, da je bila ta ločitev opravljena tudi na ravni jezika in je zagotovo imela že tedaj socialno-čustvene posledice. Polbrate in polsestre je cerkev konstruirala kot neprave dediče. V večini evropskih držav, tudi slovenskih pokrajinah, socialne otroke v nasprotju z biološkimi namreč najdemo pozneje pod imenom polsestre in polbratje. Manjvredni status nekrvnih sorodnikov, v tem primeru otrok, ki so imeli v združenih družinah tako biološke kot socialne starše, v modernejšem času torej zaznamujejo pojmi, ki poudarjajo »polovično« biološko povezavo, za katero trdimo, da vpliva na odnosna in intimna razmerja. »Nekrvni« bratje in sestre imajo status »manj pravih« bratov in sester, njihovi odnosi pa so konstruirani kot manj trdni, so nekaj »napol« in ne povsem »celi«. Če je imel odrasel par skupaj nove otroke, so bili to »popolni« krvni sorodniki, otroci iz prejšnjega zakona, torej »priženjeni« ali »primoženi« otroci, pa v simbolnem in morebiti tudi čustveno-odnosnem smislu med seboj le »polovični«. Pravi so postali otroci, rojeni iz skupnega krvnega sorodstva zakonskega para ženske in moškega.

Opisovanje čustvenih razmerij v teh sorodstvenih zvezah v preteklosti namiguje na spekulacije. Lažje pa se je vprašati, o čem danes razmišljajo ljudje, ki svoja otroka predstavijo tako: »To sta moj sin in moja pastorka.« Ali pa: »To je moja vnukinja, tole pa njena polsestra.« Ali za odraslega uporaba oznake »pol-« v simbolnem smislu ne pomeni, da je otrok le »napol« njegov in je posledično zanj le polovično odgovoren? Še vedno verjame v dedovanje po krvi ali v kakšno drugo ideologijo krvi? Na racionalni ravni bo vsak odrasel to zanikal. Če ni tako, čemu je torej namenjeno tako biološko razločevanje na ravni jezika? Dejstvo je, da zunajzakonski partner v pravnem smislu do partnerjevega otroka nima enake pravne dolžnosti kot njegovi biološki starši in posvojitelji, vendar ne verjamemo, da je to vzrok za neenaka poimenovanja. Trdimo, da so korenine omalovaževanja socialnega starševstva in socialnega sorodstva prav v krščanski utemeljenosti jedrne družine zgolj na krvnih povezavah, ki je ustvarila določene tipe dedovanja, in da je to vzrok, da se njena tabuizacija nadaljuje.

Kako pa si to »polovičnost« predstavlja otrok, ki pravi, da ima doma polbrata? Je polbrat nekdo, ki ima samo eno oko, pol telesa, eno nogo? Je njegov brat frik, monstrozno telo, polčlovek, ki mu po polovici telesa teče »druga kri« kakor njemu samemu, saj je slišal odrasle govoriti, da njegov polbrat ni »njegove krvi«? Kako drugače, če ne z usedlinami dobro zasidranih krščanskih zapovedi in praks, si ob današnjem racionalnem mišljenju še lahko pojasnimo skorajda stalno uporabo predpone pol- za otroke, ki živijo v združenih

družinah? Ko se je leta 2006 pojavil članek o tem, kako pomembno je, da so otroci v združenih družinah med seboj in za odrasle enakovredni (prim. Bercht 2006), je neka vzgojiteljica v vrtcu z olajšanjem dejala: »Zdaj vem, da imam lahko vse štiri otroke enako rada in da sta tudi moževa otroka enako moja« (osebni pogovor, 2006).

S krepitvijo krščanske cerkve po letu 400, ki ji je ustrezala majhna, ekonomsko ranljivejša družina, so nuklearne družine postajale vse številčnejše, zakonsko zvezo pa je lahko razdrla le smrt zakoncev. Vdovec z otroki se je praviloma ponovno poročil, vendar je bila socialna mati projekcijsko platno za vse negativne lastnosti, ki jih idealizirana, krvno povezana mati ni smela imeti. Socialna mati je utelešala vrednostno nasprotje umrle krvne matere, da bi se s to razliko ohranil primat krvne družine pred socialno. Tudi ime je označevalo razliko – mati in mačeha, krvna mati in krušna mati. Sistematično glorificiranje jedrne družine krvnih sorodnikov ali sorodnikov po poročni aliansi je torej utemeljila krščanska cerkev. O teh procesih Goody (2003: 72) jasno zapiše: »To, da zakonske zveze ni bilo mogoče razdreti, je morda prispevalo k temu, da se je okrepila vez med materjo in otrokom in povečal pomen jedrne družine. A mrtvo mater je lahko nadomestila le mačeha, ki nikoli ni mogla biti materina sestra, temveč je morala biti tujka.« Socialno starševstvo je torej od prevlade krščanstva označeno kot odklon od norme, od zaželenosti, od normalnosti. Razlika se je utemeljila v jeziku in v izročilu. Socialno sorodstvo je bilo za otroka praviloma grožnja, konec otroštva, simbol nasilja in zlorab (hudobna mačeha in uboga pastorka). Cerkev je vzpostavila tekmovalen odnos med krvno in krušno materjo, pa tudi med krvnim in krušnim očetom. Ko je cerkev, na primer, uvedla sistem duhovnega ali obrednega sorodstva, kar je bilo botrstvo, »dobra botra« ni štela otroka le pred drugo veroizpovedjo, temveč tudi pred »hudobnim očimom« (*op. cit.*: 53). Otroška literatura je dober dokaz te napetosti in tudi dokaz tega, da socialno starševstvo ni bilo redko (prim. Burcar v pričujoči številki). Spomnimo se le slovenske kultne literature o Kekcu, ki je še danes pomembno socializacijsko berilo za otroke različnih starosti. V njem je razmerje pravih in polpravih sorodnikov značilno opisano takole:

zc

V davnih, davnih časih je živel deček, ki mu je bilo ime Gregec, a so mu vsi rekli Kekec. Tako ga je klicala mlajša sestra Tinka, ker še ni mogla izgovoriti njegovega imena. Star je bil komaj 8 let, a pogumen kot le kaj. Ničesar na svetu se ni bal. Pasel je kozo, igral na svirel in nabiral jagode. Ali pa se je igral s sestrico Tinko. Imel je tudi po poli sestro Jerico, ki je bila starejša od njega. Kekčeva mati ji je bila mačeha. Ta ni bila hudobna, a ker je bila

bolehna in zato pogosto slabe volje, ji ni bilo lahko ustreči. Nekoč, ko očeta ni bilo doma, se je mačeha nad Jerico hudo razjezila in ji rekla, naj kar gre od doma. Pastorka je bila žalostna, a se ni upirala. Povezala je culo in se odpravila na pot. (Vandot 1982.)

kc

V začetnem besedilu ene od Kekčevih dogodivščin, ki ponavlja številne starejše ljudske pripovedke, se pojavijo številni elementi krvnih in ne-krvnih povezav. Kekec, Tinka, mama (Jeričina mačeha) in oče so med seboj krvno povezani. Socialne ali ne-krvne povezave pa opisujejo besede »po poli sestra« in »mačeha«. Ko pisatelj poudari, da mačeha sicer ni hudobna, nakaže prav to, da so mačeha generično sovražne do ne-bioloških otrok. Tako v zgodbi tudi Jeričina mačeha izkoristi trenutek, ko v bližini ni biološkega očeta (s čimer nakaže, da biološkost že sama po sebi varuje otroke pred nasiljem in zanemarjanjem), in prežene Jerico. Krvna zveza je torej varovalo za otroka, ne-krvna pa stalna grožnja.

Vse močnejša krščanska cerkev je torej želela uveljaviti primat in dominacijo krvnega sorodstva. S tem je preprečila različne strategije dedovanja, ki so omogočale sorodstvenim in družinskim skupinam večjo avtonomijo in ekonomsko moč (Goody 2003). Ena do teh strategij je bila na primer posvojitve v družinah, kjer bodisi niso mogli imeti otrok ali pa niso imeli moškega potomca. V takih primerih je družina posvojila moškega otroka in s tem vključila v družinsko skupnost ljudi, ki niso bili krvni sorodniki. Take prakse so ogrožale cerkev, saj so krepile moč določene družinske skupine in manjšale verjetnost, da bi družina zapustila premoženje cerkveni organizaciji.

Posvojitve otrok kot ena od strategij dedovanja je bila znana že v obdobju predkrščanske Evrope, saj je omogočila parom, ki niso imeli otrok, da dobijo potomca, na katerega se je prenašalo premoženje po očetu (agnatsko dedovanje), ali pa da so prišli do otroka »pravega spola«, saj takrat ženske, razen v izjemnih primerih, še niso smele dedovati. Z večanjem vpliva krščanskih prepovedi je cerkev prepovedala tudi posvojitve, o posvojenih otrocih pa je govorila kot o »otrocih krive prisege«, ker so s tem, ko so postali dediči, »Boga (ali njegovo cerkev) ogoljufali za tisto, kar mu po pravici pripada« (Goody 2003: 61). V 5. stoletju je na primer marsejski škof Salvijan razglašal slabosti posvojitve, češ da z njo boga prikrajšamo za tisto, kar mu pripada, in cerkev za njeno lastnino, saj deduje posvojeni otrok, namesto da bi premoženje prepustili cerkvi (Goody 2003). Če namreč ni bilo moških dedičev, je bila večja verjetnost, da je premoženje dobila cerkev, saj so bile, kot poudarja Goody, prav ženske tiste, ki so ji radodarno zapuščale družinsko lastnino.

Ali potemtakem današnja tabuizacija posvojitve ne postane razumljivejša, če vemo, da je posvojitev v Evropi prepovedana vse do 20. stoletja, kljub številnim revnim otrokom, ki so potrebovali starševsko skrb? V Sloveniji poznamo vse več posvojitve zlasti po drugi svetovni vojni, danes pa so v porastu mednarodne posvojitve, saj je v državi otrok premalo in so ti rezervirani za zakonske pare. Tradicionalna zakonska zveza naj bi bila večji garant otrokovega dobrega razvoja kot druge zveze. Navkljub povečanju števila posvojitve je družbeni govor o njih še vedno stigmatizirajoč in tudi danes mnogi ljudje o tem, da so bili posvojeni, dolgo ne izvedo ali pa izvejo od »zunaj« in »po naključju«. Raziskava Maje Klun (gl. članek v pričujoči številki) je pokazala, da je večina posvojiteljev in posvojencev vsaj enkrat doživela negativen odziv okolja, ker so posvojeni, in da so se morali v očeh krvnih družin posvojiteljske družine pa tudi posvojenci posebno izkazati. Okolica strožje opazuje, kako ustrezni so posvojitelji kot starši, saj »otrok ni povsem njihov«, ker ni biološko povezan s socialnimi starši. Posvojene otroke pa okolica analogno gleda kot »tuje«, včasih kot problematične same po sebi in kot »drugačne«: »Itak pa smo bili bolj opaženi kot drugi otroci. To pomeni, da smo se morali lepše obnašati« (pogovor z dekletom, ki je bila posvojena, 2007; gl. Klun v pričujoči številki). Socialno sorodstvo in starševstvo zbudata dvom že vnaprej, zato ostaja v ljudeh potreba, da bi otroku in okolici prikrili posvojitev in tako utrdili videz družine, temelječe na krvnih vezeh.

Pravila in norme krščanske cerkve, ki so torej začeli regulirati družinske prakse zlasti zato, da bi imela cerkev nadzor nad družinskim premoženjem, saj se je nanjo prenašalo bogastvo družin, so močno vplivale na to, da so dobile krvne zveze primat nad socialnimi.

Vendar cerkev do socialnega sorodstva ali starševstva ni bila vedno negativno naravnana, temveč je bila njena naravnost odvisna od njenih ekonomskih interesov. Če je socialno sorodstvo slabilo velike družine, ki jih je cerkev tako lažje nadzorovala, ga je s pridom uporabljala. Zavračanje posvojitve ni omejevalo cerkve, da je uvedla drug tip duhovnega ali obrednega sorodstva, to je bilo krstno botrstvo. Botrstvo, ekvivalent, na primer, krvnemu bratstvu drugod po svetu, je bilo, kot poudarja Goody, pomembnejše od samih krvnih staršev: »Te vezi so imele moč, ki je bila podobna moči krvnega sorodstva, saj so botri in botre dali otroku ime, bdeli nad njegovo duhovno blaginjo in postali sorodniki, s katerimi se krščenec ni smel poročiti« (2003: 53).

Torej je cerkev nekatere oblike socialnega sorodstva ali starševstva prepovedovala ali vsaj zatirala, druge pa spodbujala.

Z zmanjševanjem verskih sankcij so začele razpadati tudi poroke, razmerja med poroko, spolnostjo in reprodukcijo pa so se spremenila. Sedaj bomo napravili velik časovni preskok. Današnji statistični viri dokazujejo, da gre v Sloveniji in tudi v Ljubljani za večje spremembe na področju sklepanja poročnih alians, saj postajajo zakonske zveze vse bolj nestabilne in nestalne, zmanjšuje se število porok, povečuje število razvez ter narašča število združenih družin. Podobni procesi so značilni za druge evropske države, kjer naraščajo enostarševske družine in žensko centrirana gospodinjstva.

Pregled statistike že pokaže prioritete državne družinske politike, ki zbira natančne podatke za poroke in ločitve, za vse ostale oblike družinskega življenja pa podatkov skorajda ni. Tako kot na področju formalne zakonodaje, ki spregleda nekatere družine, tudi statistični podatki proizvajajo nevidnost družinskih oblik, ki temeljijo na mešanici krvnih in socialnih povezav ali zgolj na slednjih. V obdobju od leta 1995 do danes v Sloveniji število zakonski zvez vztrajno pada. Primerjava obdobja desetih let pokaže, da je bilo leta 1995 sklenjenih 8.245 zakonskih zvez, leta 2005 pa le še 5.769 (SURs). V Ljubljani se je število zakonskih zvez v istem obdobju zmanjšalo za skoraj tretjino, od 1.103 leta 1995 na 792 leta 2005. Podoben trend je opazen na področju razvez, ki v nasprotju s porokami naraščajo. V obdobju od 1995 do 2005 se je število razvez v Sloveniji skoraj podvojilo; če je bilo leta 1995 še 1.585 razvez, jih je bilo leta 2005 že 2.647 (*ibid.*). Čeprav je v letih 2006 in 2007 število porok nekoliko naraslo v primerjavi z letom 2005, ni višje kot v obdobju pred letom 2004; enako je na področju razvez (*ibid.*). Tudi število novorojenih otrok od leta 2006 narašča tako v zakonski zvezi kot zunaj zakonske zveze. Tako je bilo zunaj zakonske zveze v Ljubljani rojenih dve tretjini otrok.

Za združene družine, ki tudi v Sloveniji naraščajo, ne obstaja uradne statistike – po ocenah naj bi jih bilo v Sloveniji okoli 30 odstotkov izmed vseh družin (Švab 2001: 60). Glede na družinske trende je pričakovati, da bo njihov delež naraščal. Ljudje, ki se ponovno poročijo, »prinesejo« v zakon otroke, ki izhajajo iz drugih bioloških povezav. Tudi na področju istospolnih družin ne obstaja statistika, se pa povečuje število otrok v istospolnih družinah, zlasti v Ljubljani (Zaviršek 2008). To dokazuje zaprti spletni forum za istospolne družine, ki je imel v začetku leta 2008 47 članov in članic, januarja leta 2009 pa že 113 (prim. članek Ane M. Sobočan v pričujoči številki). Na področju nacionalnih in mednarodnih posvojitvev je statistika nezanesljiva ali pa sploh ne obstaja; to je v Sloveniji odraz

zanemarjenosti določenega področja, ki je posledica vrednostne naravnosti državnega sistema do fenomena⁴. Uradnih podatkov o številu mednarodnih posvojitvev v Sloveniji ni, so le podatki informacijskega sistema, ki je v začetku julija 2008 na centrih za socialno delo zabeležil 310 vlog za posvojitvev (prim. članek Irene Rezar v pričujoči številki). Nacionalnih posvojitvev je v Sloveniji po letu 1991 po ohlapni številki MDDSZ med 20 in 40 letno, statistični urad pa je za leto 2001 zabeležil več, namreč 52 posvojitvev (prim. članek Irene Rezar in Maje Klun v pričujoči številki).

Družine, kjer je bila uporabljena medicinska reproduktivna tehnologija (MRT), so najmanj raziskane, zagotovo pa v skokovitem porastu. V krščanski Evropi je hotela prepoved ločitve omejiti ponovne poroke zaradi dedovanja, saj se je mož, ki se je ločil od neplodne žene, praviloma poročil z drugo, da bi si zagotovil dediča (prim. Goody 2003: 45). Danes se paru, ki nima otrok, zaradi tega ni treba ločiti, saj imajo na izbiro reproduktivno tehnologijo, ki jo lahko pri nas v omejenem obsegu uporabijo vsi zakonski in zunajzakonski heterospolni pari. Z darovanjem spolne celice je bilo medicinski reproduktivni tehnologiji v Sloveniji med leti 2001 in 2008 rojenih 93 otrok (Kocmur 2008). Ta številka je odločilno pogojena z dvema dejavnikoma. Prvič, zakonodaja prepoveduje uporabo MRT samskim osebam in istospolnim parom, zato ni znano, koliko izmed njih je uporabilo MRT v tujini. Drugič, v Sloveniji primanjkuje spolnih celic (malo darovalk in darovalcev, prepovedan uvoz) in so zato dolge čakalne vrste (prim. članek Špele Urh v pričujoči številki). Lahko sklenemo, da v resnici ni znano, koliko otrok je v Sloveniji rojenih z uporabo MRT.

Medicinska reproduktivna tehnologija povečuje število ljudi, vključenih v reprodukcijo, in prav to je izvor njene tabuizacije. V Sloveniji gre navadno za tri osebe, torej za starše in anonimnega donorja ali donorko spolne celice. Med omenjenimi 93 otroki, ki so bili rojeni do leta 2008, jih ima največ poleg biološko-socialne mame še očeta, ki z otrokom ni povezan na genetski, biološki način, saj za to poskrbi donirana spolna celica drugega moškega (84 otrok je rojenih z darovanimi moškimi spolnimi celicami). Tudi v primeru prvega znanega rojstva s pomočjo nadomestnega materinstva (opravljenega v ZDA oktobra 2008), ko se je paru rodila hčerka, ima deklica ob rojstvu dva (slovenska) očeta in genetsko nadomestno (biološko) mamo (Kocmur 2008). Danes je lahko vključeno v rojstvo otroka pet oseb: donor moške spolne celice, donor ženske spolne celice, nadomestna ali rodna mama, ki

⁴ Spomnimo se le raziskovanja otrok in odraslih z intelektualnimi ovirami po Sloveniji, kjer so v letu 2005 obstajale različne uradne statistike ali pa podatkov o njihovem šolanju, kategorizacijah, namestitvah in premestitvah, samostojnem življenju, delu, zaposlovanju ipd. sploh ni bilo.

je otroka donosila (rodila), in starši, ki so si otroka želeli in sklenili skrbeti zanj in imajo, gledano iz perspektive krvnih povezav, status socialnih staršev, sicer pa so otrokovi starši.

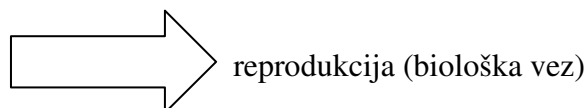
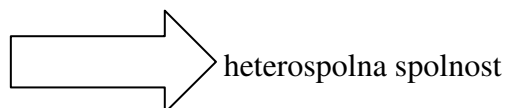
Zanimivo je, da tako kot v primeru posvojitve tudi v primeru uporabe reproduktivne tehnologije slovenska zakonodaja regulira obe obliki socialnega starševstva tako, da se na videz ne razlikujeta od biološkega. 145. člen ZZZDR (*Ur. l. RS*, 69/2004) pravi: »Pri posvojitvi se v rojstno matično knjigo vpišejo posvojitelji kot posvojenčevi starši.« Kot je bilo poudarjeno že v primeru posvojitvev, o katerih ljudje ne govorijo in jih večkrat prikrijejo celo otroku, ki so ga posvojili, je taka praksa še pogostejša v primeru uporabe reproduktivne tehnologije. Čeprav MRT pomeni, da eden od staršev z otrokom ne bo povezan krvno, ampak socialno (po številnih tujih državah sta lahko oba socialna starša), to ostane otroku največkrat za vedno prikrito. Zdravniki večkrat sami svetujejo, naj starši otroku ne povedo, da je rojen s pomočjo darovane spolne celice tretje osebe. V številnih drugih državah, kjer lahko par dobi tako ženske kot moške spolne celice, MRT proizvede popolno obliko starševstva, ki ga glede na biološko povezavo označimo kot socialno, vendar se v svoji pojavnosti obliki kaže kot krvna zveza. Drugače je pri istospolnih parih, kjer je očitneje, da je par pridobil bodisi žensko, moško ali pa obe spolni celici od tretjih oseb. V teh primerih so starši prisiljeni okolici in otroku pojasniti prepletenost bioloških/donorskih in starševskih/nebioloških povezav, saj ima otrok povečini enega ali celo dva biološka donorja in vsaj enega starša, ki z njim ni v krvni zvezi, lahko pa je socialnih staršev tudi več kakor dva.

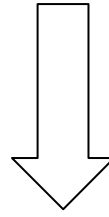
Medicinska reproduktivna tehnologija tako še bolj kot posvojitev ali združene družine odpravi predpostavko, da so zakonska zveza, heterospolna spolnost in reprodukcija neločljivi deli koherentne naravne celote, v kateri so starši in otroci med seboj povezani s krvnimi vezmi. Še več, dokaže, da starši niso in ne morejo biti zgolj tisti, ki so z otrokom povezani po krvni zvezi ali poročni aliansi dveh odraslih ljudi, temveč da je treba konceptualno razširiti pojem starševstva.

Shematično premik od tradicionalne konceptualizacije k sodobnejši v razmerju med zakonsko/zunajzakonsko zvezo, hetero/homo spolnostjo in reprodukcijo je videti takole:

Shema 1:

a) Tradicionalna predpostavka o sovpadanju krvne zveze (genetsko-biološke povezave) in starševstva

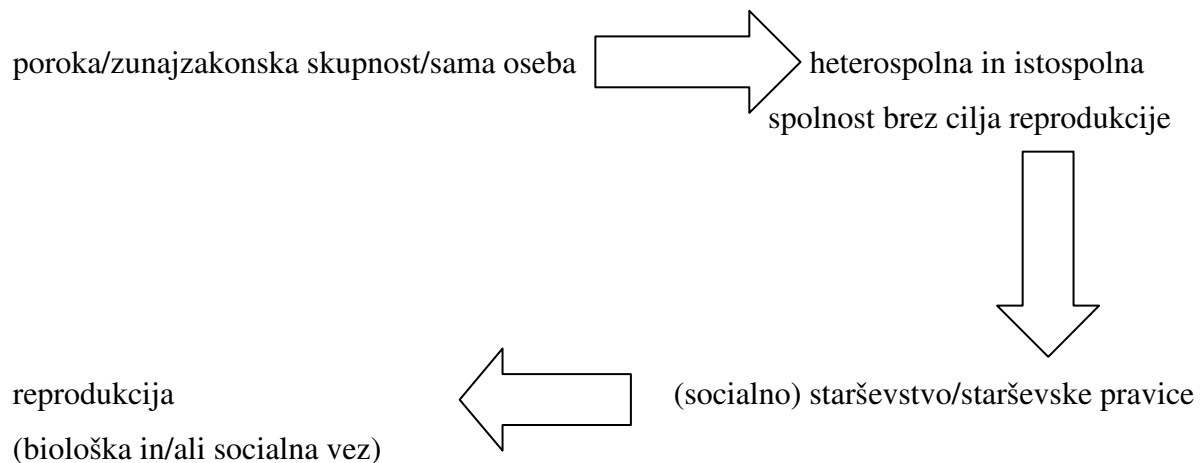

»Roditelj«/»roditeljska pravica«⁵

Shema 2:

b) Razširitev koncepta starševstva:

Nesovpadanje krvne zveze (genetske, biološke povezave) in starševstva – socialno starševstvo

Čeprav tudi v heterospolni zvezi niso vsi otroci rojeni s spolnimi celicami svojih staršev, je poskušala zakonodaja v Sloveniji ohraniti predstavo o sovpadanju krvnih vezi in starševstva, in sicer tako, da je z reproduktivno tehnologijo privilegirala poročene in zunajzakonske raznospolne pare (Zakon o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo, ZNPPOB, *Ur. l. RS*, 70/2000). Reprodukтивna medicina in široka dostopnost reproduktivne tehnologije sta v Sloveniji uporabljeni tako, da reproducirata stare neenakosti, saj je favorizirana reprodukcija znotraj tradicionalne zakonske zveze/zunajzakonske skupnosti. Tako se reprodukcija formalnopravno veže le na heterospolno zakonsko/zunajzakonsko zvezo, zakonska zveza in reprodukcija pa sta med seboj kavzalno povezani (gl. shemo 1). V večini zahodnih držav, kjer lahko reproduktivno tehnologijo

⁵ Ne pozabimo, da se pojem še vedno uporablja v slovenskem Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (*Ur. l. RS*, št. 69/2004).

uporabljajo osebe, ki so same, in istospolni pari, pa pogoj reprodukcije ni več zakonska/zunajzakonska heterospolna zveza in spolnost nima za cilja reprodukcije (gl. shemo 2). Najzanimivejši so primeri, kjer tudi uradni dokumenti, kot sta poročni in rojstni list, pojme kot mož/žena, mati/oče nadomeščajo s pojmi, ki bodisi ne določajo spola odraslih, npr. partner/partnerka, starš (deli ZDA, Ontario v Kanadi), ali pa rojstni in poročni list omogočata vpis istega spola mati/mati, oče/oče (Quebec v Kanadi) (prim. Bourassa, Varnell 2007).

V mednarodni perspektivi torej medicinske reproduktivne tehnologije prinašajo tudi nova družbena razmerja, ki niso utemeljena na genetskih, bioloških razmerjih. Tisto, kar je bilo znotraj tradicionalne zakonske zveze razumljeno kot del naravnih procesov in je bilo označeno kot instinkt in ne kot socialno razmerje (materinski čut, očetovski instinkt, skrb za neboljane in ostarele kot posledica biološke povezanosti, solidarnost med družinskimi člani kot biološka danost), se spreminja v zavestne odločitve in izbire, včasih tudi pogodbene dogovore (v primeru nadomestne matere).

V zakonsko zvezo ali zunajzakonsko skupnost je vključenih več ljudi, ki razširjajo model zakonske zveze, ki naj bi z otroki sestavljala homogeno genetsko, biološko skupino. V primeru medicinskih reproduktivnih tehnologij, ki temeljijo na pogodbenih razmerjih (prostovoljno darovanje jajčnih celic in sperme ali primeri gestacijskih oseb), se nekdanji »naravni« procesi spreminjajo v pogodbene, konsenzualne.

Družinska zakonodaja kot vzrok kognitivne disonance

Večjih sprememb na področju družinske zakonodaje v Sloveniji že dolgo ni bilo, saj je bila ena izmed zadnjih modernizacij na področju zakonske zveze in družine v Jugoslaviji formalno izenačenje zunajzakonskih skupnosti z zakonskimi. V zahodnih državah pa je, narobe, v zadnjih letih prišlo do številnih sprememb, zlasti zaradi formalnega izenačenja raznospolnih in istospolnih skupnosti in možnosti poroke za vse ljudi ne glede na spol. Te spremembe niso razvrednotile klasične zakonske zveze. Nasprotno, razširile so njene meje, ustvarile temelje za nova pravna razmerja, ki so utemeljena na enakosti, enaki obravnavi in človekovih pravicah.

Področje starševstva pri nas ureja Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (*Ur. l. RS*, 69/2004). Zakonska zveza je po tem zakonu definirana kot »z zakonom urejena življenjska skupnost moža in žene« (3. člen), kar izključi istospolne skupnosti s področja družinskih razmerij. Zakon je nedvoumen: »Za sklenitev zakonske zveze je potrebno, da dve

osebi različnega spola izjavita pred pristojnim državnim organom na način, določen z zakonom, svoje soglasje, da skleneta zakonsko zvezo« (16. člen). Enak status kot zakonska zveza ima tudi heterospolna zunajzakonska skupnost, ki je ni treba posebej registrirati (12. člen).

Če uporabimo kulturnozgodovinsko perspektivo, ugotovimo, da se je evropska poroka uveljavila zaradi urejanja lastništva. Sin, ki se je poročil, je bil upravičen do dedovanja, hči pa do dote (ne pozabimo, da so bili sistemi dedovanja zelo kompleksni in da gre tu le za poenostavitev). Dote je žensko v času, ko so bile ločitve še dovoljene, varovala pred revščino v primeru ločitve, pozneje pa je bila uporabljena kot vdovina po koncu zakonske zveze (Goody 2003: 84). Ljudje so se poročali zaradi lastnine in obenem, kot poudari Goody, tudi odlagali poroko, saj pravica do premoženja staršev pogosto ni bila takoj vnovčljiva. S takim prenašanjem lastništva, ki je izključilo vse sorodnike in nekrvne povezave, kot je bilo omenjeno že v razdelku o tabuizaciji socialnega sorodstva, je prevladujoča ekonomska enota postala konjugalna družina (oče, mati, otrok), kar se je zgodilo daleč pred obdobjem industrializacije.

ZZZDR definira družino kot »življenjska skupnost staršev in otrok, ki zaradi koristi otrok uživa posebno varstvo« (2. člen). Pravno je torej pojem družine opredeljen kot življenjska skupnost staršev in otrok. To pomeni, da življenjska skupnost brez otrok ni družina, četudi gre za zakonsko zvezo oz. zunajzakonsko skupnost dveh odraslih oseb. Za pojem družine ni potrebno, da gre za konjugalno skupnost otroka z očetom in materjo, temveč zadostuje, da otrok živi z enim staršem, ki zanj skrbi in ima po zakonu pravice in obveznosti do otroka. Koncept družine je torej utemeljen na otroku. Istospolna skupnost z otroki po tem zakonu ne spada med družine in potemtakem formalno ni družina. Istospolna partnerstva za zakonodajo v preteklosti niso bila zanimiva, ker v njej, domnevamo, praviloma ni bilo otrok. To potrdi tudi drugi odstavek 3. člena zakona, ki se glasi: »Pomen zakonske zveze je v zasnovanju družine.« Zakonska zveza je torej namenjena rojevanju otrok. Če je za sfero zasebnosti značilno, da temelji na odnosih intimnosti, medsebojne skrbi in netržne menjave dela, se zastavi vprašanje, zakaj zakon določa, da je »družina« le tista skupnost, v kateri odnosi intimnosti in skrbi vključujejo otroke, in ne tudi tista, kjer podoben odnos nastane med odraslima osebama (Novak 2000, 2008).

Biološka reprodukcija je bila za vse človeške skupnosti tako pomembna, da je za vse evropske in ameriške države značilno, da so si različne politike izborile pravico, da jo regulirajo. Mnogi raziskovalci trdijo, da je glavni vzrok in izvir neenakosti med spoloma prav

biološka reprodukcija. Ker sta rojevanje in skrb za majhne otroke (zlasti laktacija) ključna za družbeno reprodukcijo, moški pa niso sposobni biološke reprodukcije brez žensk,⁶ so moški začeli nadzorovati ženske. Pridobili so si nadzor nad žensko reprodukcijo in jo podredili svojim potrebam (Stone 2006). Po prepričanju nekaterih antropologov torej moški nadzorujejo ženske, da bi nadzorovali reprodukcijo.

V tradicionalnih družbah je tako funkcija zakonske zveze vedno dvojna – reguliranje zasebne sfere s poudarkom na regulaciji lastnine in potomstva. Nadzorovanje potomstva pa v resnici pomeni tudi regulacijo žensk in njihove spolnosti, saj vsakokratna politika priporoči in včasih tudi določa, kdaj sme imeti otroke, s kom, koliko otrok, kakšno reproduktivno pomoč lahko dobi, kje, od koga, katere prenatalne postopke mora opraviti, katerih ne sme (amniocenteza je na primer ponekod rutinska praksa, drugje izjema in ponekod prepovedana) ipd. V preteklosti se je ta nadzor razkrival zlasti na primerih prepovedi spolnih odnosov žensk in moških pred poroko in prepovedjo rojevanja otrok zunaj zakonske zveze (odtod stigma »samohranilk«).

Zakonska zveza v evropskih državah je bila torej pogoj za pravno regulacijo lastnine in zasebnih odnosov s poudarkom na ureditvi pripadnosti bioloških otrok, ki so bili regulirani kot lastnina, obenem pa so bili v prihodnosti sami upravičeni do lastnine, torej dedovanja oziroma dote. Otrok, ki je imel del svojega življenja v simbolnem (včasih tudi fizičnem in ekonomskem) smislu status objekta, predmeta ali lastnine, si je šele v tem lastniškem odnosu zagotovil možnost in pravico, da postane nekoč lastnik družinskega imetja. To je seveda

⁶ Čeprav danes moški istospolni par za biološko reprodukcijo potrebuje ženski reproduktivni material in (nadomestno) mamo, ki rodi otroka, imamo tudi že primere moških, ki so rodili otroka (vendar ne kot morski konjčki!). Seveda gre v tem primeru za interspolne osebe, ki imajo ženske reproduktivne organe in so postali moški. Zadnji znani primer, kjer je bil otrok rojen v začetku leta 2008, je iz ZDA; gre za družino, ki je na zunaj tradicionalno heterospolna, v smislu bioloških in spolnih povezav pa je zanimiva zato, ker je otroka rodil moški. Moške spolne celice so pridobili od tretje osebe – darovalca. Za rojstvo otroka so bile potrebne štiri osebe – darovalec moške spolne celice, mama in oče Thomas Beatie, ki je biološka mama in socialni oče obenem. Thomas Beatie, ki je ponovno noseč, bo drugič rodil junija 2009. Družina ima na zunaj videz tradicionalne heterospolne družine, vendar močno postavi na glavo tradicionalno predstavo o tem, »kdo je kdo«. (http://www.welt.de/vermischtes/article2175720/Der_schwangere_Mann_hat_eine_Tochter_geboren.html, 4.1.2009. <http://abcnews.go.com/Health/Story?id=4528852&page=2>; http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/us_and_americas/article4265368.ece#cid=OTCRSS&attr=797093, 4. 1. 2009.)

veljalo zlasti za moške otroke, medtem ko se ženski otroci niso nikoli otesli statusa lastnine nekoga drugega in so sami posedovali občutno manj lastnine. Taka ureditev je dobila ime »družina«, zakonska zveza pa jo je formalizirala.

ZZDZ še vedno govori o roditelju, roditeljski pravici in o odvzemu roditeljske pravice ter določa: »Roditeljska pravica pripada skupaj očetu in materi« (4 člen, točka 3). Roditelj je tisti, ki je otroka rodil. Terminologija razkriva biološki determinizem brez upoštevanja zgodovinske in aktualne prepletenosti biološkega in socialnega starševstva. Če se zdi, da je zakon s tem nekonsistenten sam v sebi, saj sam določa tudi oblike ne-roditeljskega starševstva (posvojitev, rejništvo), gre za več, zakonska terminologija celo uveljavljene oblike ne-roditeljskega starševstva prikaže kot roditeljske, da bi zabrisala sledove tega, da se ponekod biološko krvna vez in starševstvo ne prekrivata. S tem ustvarja kognitivno disonanco, saj spoznavne realnosti ne zajame v zakon, ampak ustvarja razkorak med normativnim in dejanskim. Kot je bilo že pokazano, se biološki determinizem kaže v družbenih reprezentacijah, kjer prevladujejo tradicionalni reki kot »kri ni voda«, demonizaciji ne-bioloških staršev (»mačeh« in »očimov«) in animalizaciji ne-bioloških otrok, ki naj bi se jih »redilo« kot živali (»rejenec«). Kljub simbolnim nakazam pa je zakon nedvoumen, ko gre za to, da nebiološki starši pridobijo vse pravice in dolžnosti roditeljev s posvojitvijo: »S posvojitvijo kot posebno obliko varstva mladoletnih otrok nastane med posvojiteljem in posvojencem enako razmerje, kot je med starši in otroci« (7. člen). Zakon torej presega dominacijo krvnih zvez tam, kjer lahko reproducira tradicionalno konjugalno družino. Kjer to ni mogoče, pa družinsko skupnost ne ureja, zato nimajo v njih ljudje niti dolžnosti niti pravic.

Tako je na primer (socialna) mama na vprašanje: »Ste vi mama?« odgovorila: »Ja, skoraj!« (Intervju, dec. 2008.) Je njen odgovor posledica neurejene zakonodaje ali internalizirane norme krvnega sorodstva? Ne glede na odgovor je očitno, da niti ljudje sami niti pisci zakonodaje nimajo konceptov in besed za raznovrstna razmerja med odraslimi in otroki. Njen odgovor najbolj spominja na že omenjene pojme, kot so polsestra in polbrat, in ponovno kaže, da ljudje, ki niso biološko povezani z otrokom, pa čeprav opravljajo vse starševske funkcije, zaradi pomanjkanja modelov in odsotnosti zakonodaje tudi sami sebe vidijo kot nekaj »napol«, »ne-prave« v odnosu do »pravih«.

Tretji del ZZDZ se nanaša na razmerja med starši in otroci in določa, da ni treba ugotavljati starševstva takrat, ko gre za zakonsko zvezo: »Za očeta otroka, rojenega v zakonski zvezi ali v dobi tristo dni po prenehanju zakonske zveze, velja mož otrokove matere« (86. člen). Tudi če v zakonski zvezi eden od staršev ni biološki starš (v primeru

uporabe reproduktivne tehnologije, na primer), kljub temu pridobi vse pravice in dolžnosti. To se zgodi v primeru, ko starševstvo ni izpodbijano. V raznospolnih zakonskih zvezah so mogoče vse kombinacije starševstva, tudi tiste, kjer nobeden od staršev ni biološki starš (posvojitev). Drugače pa je, ko gre za izvenzakonsko skupnost, za katero zakon določa: »Za očeta otroka, ki ni rojen v zakonski zvezi, velja tisti, ki otroka prizna za svojega ali čigar očetovstvo se ugotovi s sodno odločbo« (87. člen). V raznospolnih zunajzakonskih skupnostih je treba podati izjavo o starševstvu. Vsebina obeh členov nakazuje, da zakonodajalca ne skrbi, kdo je biološki starš, temveč v kakšni skupnosti se rodi otrok. Zakonska zveza moškega in ženske, ki je sklenjena v skladu z zakonom, je edina, kjer očetovstva ni treba dokazovati (prim. Novak 2005, 2008). V tem primeru je izvenzakonska skupnost neprimerljiva. Samska oseba lahko postane starš le s posvojitvijo. Istospolne skupnosti bi lahko potencialno dobile otroka s posvojitvijo, vendar je za to veliko ideoloških ovir, tako da avtorici niso znane posvojitve istospolnih partnerjev.

Razširjanje koncepta starševstva ne sega le na področje tega, da sta lahko starša osebi istega spola, temveč da je lahko staršev zakonsko več. Znan je kanadski primer, ko je sodišče v Ontariu leta 2007 pravni status staršev in s tem vse formalne dolžnosti in pravice dodelilo trem odraslim osebam – dvema materama in enemu očetu (Austen 2007). Dodelitev starševstva trem osebam je bila uspešno legalizirana. V tem primeru je nebiološka mati postala tretji starš otroka in s tem dobila enak pravni status, kot ga imata biološka mati in oče. Obe materi, ki živita v istospolni skupnosti, bi lahko za nebiološko mamo zahtevali posvojitev otroka, vendar bi v tem primeru biološki oče, ki ni bil le dajalec spolne celice, temveč vključen v družinsko skupnost, po zakonu izgubil starševske pravice. Zato so se vsi trije odločili, da zaprosijo za starševstvo.

Oblike socialnega starševstva

Največji paradoks je, da sta bila socialno sorodstvo in starševstvo vedno oblika skupnega življenja in da so družinske skupnosti skoraj praviloma vključevale ljudi, ki so bili med seboj povezani biološko in nebiološko. Ponekod po Evropi so bile do 20. stoletja razširjene dojilje, ki so imele bodisi otroke drugih družin kar pri sebi ali pa so bile same na domovih, kjer so jih potrebovali (pri premožnih družinah in iz strahu, da otroka ne bi ponevedoma zamenjali) (Goody 2003: 86). Socialno starševstvo brez pravne podlage so opravljale dolgoletne varuške, gospodinjske pomočnice in služkinje. Velik razmah je imelo

rejništvo, ko so otroke dajali v rejo bodisi sorodnikom bodisi tujcem. Tudi ekonomske migracije so imele za posledico nebiološko starševstvo, ki so ga opravljali stari starši (zlasti babice), tete, strici in krstni botri. Generacije »gastarbajterjev« iz socialističnih držav so po drugi svetovni vojni ob odhodu v zahodne države za krajše ali daljše obdobje prepustile svoje biološke otroke socialnim staršem. Med nekaterimi socialnimi starši in otroki je obstajala genetska, biološka povezava, med drugimi ne (sosodje, na primer). Socialno starševstvo je bilo včasih plačano (biološki starši so iz tujine pošiljali denar in pakete), včasih ne. Velikokrat ni bilo določeno, kdaj se bo socialno starševstvo končalo, pogosto pa je trajalo dlje, kot je bilo pričakovano (mnogi se niso vrnili). Migracijam »Jugoslovanov« so bile v smislu socialnega starševstva podobne tudi migracije ljudi iz tretjega sveta, le da so premožnejši pari srednjega razreda (iz Azije in Evrope) zaposlili varuške in gospodinje. Te osebe v očeh bioloških staršev (migrantov) niso bile definirane kot »socialni starši«, v očeh otrok pa pogosto. Revni migranti so se opirali na biološke sorodnike, ki so, gledano iz perspektive otrok, postali njihovi starši. Za migrante pa so bili le del podporne sorodstvene skupine oziroma razširjene družine, ki so delo opravljali pogosto tudi brez plačila.

Janet Carsten je pokazala, kako med Malajci na otoku Langkavi ljudje niso rojeni enkrat za vselej v določeno sorodstveno skupino, temveč se sorodstvo vzpostavi prek dejanj sprejemanja in dajanja hrane in prek delitve prostora. Ta dejanja ustvarijo sorodstvo, ki vključuje ljudi, ki med seboj niso biološko povezani. Tako je sorodstvo razumljeno kot fluidna in dinamična kategorija, ki temelji na odnosih med posamezniki, kar nas približa konceptu socialnega sorodstva (Carsten 2004).

Kot je bilo že omenjeno, je prevlada krščanskih pravil in norm v evropski družini temeljito izpeljala izločitev vseh nekrvnih zvez (razen krščanskega botrstva) iz kroga družine in družinskega prenašanja lastnine. Zato so družine postale manjše in so, če ni bilo dedičev ali je kateri od zakoncev umrl, družinsko premoženje pogosteje zapustile cerkvi. Zmanjševanje cerkvenega vpliva na družinske zakonodaje je vplivalo tudi na to, da je postalo socialno starševstvo ponovno del družinskih in drugih zakonodaj. V Sloveniji je viden na primer premik v zakonu o pacientovih pravicah (ZPacP, 003č02-2/2008-2), ki med »ožje družinske člane pacienta« uvršča tudi »partnerja iz istospolne skupnosti« (2. člen, pomen izrazov). Podobno 45. člen (varovanje poklicne skrivnosti) tudi določa: »Pacient ima z dopolnjenim 15. letom starosti pravico pisno na obrazcu iz 27. člena tega zakona ali ustno ob navzočnosti dveh polnoletnih prič določiti, komu, kdaj in katere informacije o njegovem zdravstvenem stanju sme, mora ali ne sme zdravnik ali druga oseba, ki jo zdravnik pooblasti, sporočiti, razen če

zakon določa drugače. Enako velja za sporočanje informacij o zdravstvenem stanju, ki se nanašajo na medicinski poseg oziroma zdravstveno oskrbo, v katero je pacient do 15. leta starosti lahko samostojno privolil [...]«. To pomeni, da je zakonodajalec upošteval pomen raznovrstnih družinskih oblik in bližnjih oseb, ki med seboj niso ne krvno ne poročno povezani, pri pomembnih odločitvah, ki zadevajo človekovo zdravje, življenje in smrt.

Sklep

Želeli smo pokazati, da koncept starševstva temelji na moralni in etični odgovornosti in ni predvsem biološka entiteta. Moralna odgovornost se lahko začne že pred rojstvom (uporaba reproduktivnih tehnologij) ali pa šele po njem (socialno starševstvo v združenih družinah). Pokazali smo tudi, da so družine, ki temeljijo na delnem socialnem starševstvu (vsaj eden od staršev ni biološki starš), tabuizirane in se zato o njih redko govori. Zato obstaja malo modelov, ki bi nekrvne družinske zveze prikazali kot samoumevne. Tipičen primer tega je na primer obisk pri zdravniku, kjer prijazna zdravnica ob koncu pregleda družini, v kateri živijo dve mami in otrok, reče: »Vi ste lahko srečni, saj imate tako dobro varuško!« (Osebna komunikacija, december 2008.) Ali pa drug primer, ko novinarka vztraja: »Razumem, da ima otrok dve mami, ampak katera je prava?« (Opazovanje z udeležbo, november 2008.) Istospolnim družinam z otroki, v kateri je med partnerjema nekajletna starostna razlika, se pogosto dogaja, da jih ljudje prepoznavajo kot »dedka« in »očka« otroka (osebna komunikacija, december 2008). Ti primeri kažejo, da poskušajo ljudje podobe, ki jih vidijo, umestiti v znane kognitivne okvire, na primer mama in varuška, prava mama in neprava mama, dedek in oče z vnukom ali sinom, babica in hčerka ipd.⁷ Zato so družine socialnih staršev ranljive, ljudje pa o svojih izkušnjah v njih ne govorijo. Osebne zgodbe so zavite v molk.

Kognitivna disonanca je posledica razlik med normativnim in dejanskim:

- razkorak med pluralnostjo družinskih oblik in monolitno predstavo o »družini«;
- poudarjanje bioloških ali krvnih vezi pred socialnimi, čeprav so slednje pogoste;
- simbolne reprezentacije krvnih zvez kot tistih ki proizvajajo nekaj »svojega«

(»poskrbel bom zanj, saj je moj!«), v smislu nadaljevanja vrste (»kri ni voda«) in dejansko

⁷ Celo kritične avtorice pomembnega, že omenjenega zbornika »Družine in družinsko življenje v Sloveniji« razočarajo z naslovnico publikacije in z njo omejijo njen kognitivni, intelektualni in politični domet, saj upodobijo družino z očetom, mamo in otroki.

vsakdanje življenje ljudi v socialnih intimnih zvezah, ki niso utemeljene ne na krvni ne na poročni zvezi;

- vse pogostejša uporabo novih reproduktivnih tehnologij in ohranjanje videza heterospolne družine povezane po krvnih vezeh;
- pomanjkanje modelov in podob, ki bi utrdile normalnost različnosti;
- razkorak med vsakdanjim življenjem in pripovedovanjem (ljudje, ki imajo socialne starše ali ki so socialni starši, o tem ne govorijo);
- razkorak med vsakdanjim življenjem in družinsko zakonodajo, ki določene oblike socialnega starševstva ne legitimira kot pravno veljavno starševstvo in ne upošteva dedne ureditve, ki ne bi temeljila na krvnih vezeh;
- velik razkorak med slovensko zakonodajo in naprednimi zahodnimi zakonodajami (vključno z deli ZDA, Kanade, Izraelom, Avstralijo, Južno Afriko), kjer so različne oblike socialnega starševstva formalnopravno urejene.

Kljub pragmatični ureditvi sorodstva po krvi in s poroko (svaštvo) zaradi združevanja lastnine in nasledstva v evropski zgodovini⁸ je treba ugotoviti, da so tako pravno urejene sorodstvene linije danes v nasprotju z idejo enakosti, človekovih pravic in enake obravnave. Zakonodaje v EU so se do danes na področju družinskega življenja že v marsičem približale praksam vsakdanjega življenja. Slovenska zakonodaja, o kateri je tekla beseda, je podlaga prakse socialnih delavk. Te so praviloma izvrševalke socialnih politik in zakonodajo sprejemajo kot predpisano danost, ki je ne morejo in ne smejo spreminjati. Razkorak med tradicionalno-normativnim področjem in vsakdanjo prakso zaznavajo, vendar ga le redko reflektirajo in ukrepajo v prid uporabnikove stvarnosti. Zato je pomembno, da se najprej seznanijo z biološkimi in socialnoantropološkimi teorijami in koncepti s področja starševstva in sorodstva, ki jim bodo šele omogočile razumeti pravne določbe, ki jih izvršujejo. Socialne delavke in delavci morajo razumeti, zakaj zakonodaja upošteva kot prave in najpristnejše praviloma le krvne vezi, s tem pa diskriminira moške, ženske in otroke, ki so starši in otroci nekrvnih zvez. Ker je socialno delo utemeljeno na antidiskriminaciji in socialni pravičnosti, bi

⁸ Družbene spremembe v bronasti dobi, ko pride do razslojevanja na temelju lastništva zemlje, Goody opiše takole: "Ko so na velikem delu celine zelo različna ljudstva večinoma privzela krščanske norme, so se nedvomno poenotila. Taka enakost je vplivala na številne vidike družinskega življenja, kot so prepoved porok med krvnimi sorodniki, sorodniki v svaštvu in med pripadniki novo ustvarjene kategorije 'obrednih sorodnikov', botrov in boter, duhovnih sorodnikov"(Goody 2003: 17).

moralo biti prav to danes zanj resen problem, saj je odgovornost socialnih delavk na področju družin velika.

Viri

Austen, I. (2007), Canada Expands Definition of Who is a Parent. *International Herald Tribune*, 7. 1. 2007. [Http://www.ihf.com/articles/2007/01/07/news/canada.php](http://www.ihf.com/articles/2007/01/07/news/canada.php) (1. 1. 2009).

Bercht, S. (2006), Nove družine: Enake, drugačne, enakopravne. *Ciciban za starše*, *Revija Ciciban*, 11, november 2006: 22-25.

Bottino, M. (2008), Javno predavanje ILGA-LGBT, Ljubljana, marec 2008.

Bourassa, K., Varnell, J. (2007), Maritime Mothers Plan Childbirth in Exile: Nova Scotian Fights for Wife's Recognition as Parent. [Http://www.samesexmarriage.ca/advocacy/nsf200407.htm](http://www.samesexmarriage.ca/advocacy/nsf200407.htm) (1. 1. 2009).

Carsten, J. (2004), *After Kinship*. Cambridge, New York: Cambridge Univ. Press.

Goody, J. (2003 [2000]), *Evropska družina*. Ljubljana: Založba /cf*.

Kocmur, H. (2008), Dva očeta in biološka mati. *Nedelo*, 7. december 2008: 6.

– (2008), Iz darovanih semenčic štiriinosemdeset slovenskih otrok. *Nedelo*, 7. december 2008: 18-19.

McKie, L., Cunningham-Burley, S. (2005), *Families in Society: Boundaries and Relationships*. Bristol: Policy Press.

Novak, B. (2000), Ob rob zamislim o slovenski registraciji istospolnih partnerjev. *Pravna praksa*, 19, 16: 12-14.

– (2005), Pravni položaj domnevnega očeta. *Zb. znan. razprav*, 65: 279-299.

Renner, T., Sedmak, M., Švab, A., Urek, M. (2006), *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Založba Annales.

Shapiro V., Shapiro, J. R., Paret, I. H. (2001), *Complex Adoption & Assisted Reproductive Technology*. New York: The Guilford Press.

Stone, L. (2006), *Kinship and Gender: An Introduction*. Boulder, Colorado: Westview Press.

SURS, Slovenski urad za statistiko RS, Podatki o sklenitvah in razvezah zakonskih zvez, podrobni podatki, Slovenija, 2007. [Http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=2026](http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=2026) (8. 1. 2009).

Švab, A. (2001), *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Vandot, J. (1982), *Kekec gre na pot*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zaviršek, D. (2006), Zakonska zveza in njene omejitve. V: Pribac, I., Kobe, Z. (ur.), *Prava poroka? 12 razmišljanj o zakonski zvezi*. Ljubljana: Krtina (191- 210).
- (2008), Gaybyboom v Sloveniji. *Narobe*, 2, 5: 21.
- Zaviršek, D., Leskošek, V., Urek, M., Urh, Š., Sobočan, A. M. (2007), Socialno starševstvo kot ključni vidik sodobnih družbenih politik. V: Debeljak, B., Urek, M. (ur.). *Socialno delo za enake možnosti za vse: Knjiga povzetkov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (174).
- Zupančič, K., Novak, B. (2008), *Predpisi o zakonski zvezi in družinskih razmerjih: Zbirka predpisov*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.